

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ
ΤΟΥ 15ου ΚΑΙ 16ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ
ΚΑΙ ΤΗ ΝΟΤΙΑ ΑΛΒΑΝΙΑ*

Στο κείμενο παρουσιάζονται με τη μορφή καταλόγου τοιχογραφημένα μνημεία της Ηπείρου και της Νότιας Αλβανίας¹. Ο κατάλογος περιλαμβάνει έξι (6) μνημεία του 15ου αιώνα και σαρανταεννέα (49) του 16ου². Καταγράφονται επίσης συνοπτικά οι ζωγράφοι, οι οποίοι εργάζονται στην Ήπειρο και τη Νότια Αλβανία κατά τους παραπάνω αιώνες και ανέρχονται σε τουλάχιστον δεκατέσσερις (14), αναδεικνύοντας την περιοχή σε κέντρο της μεταβυζαντινής τέχνης.

Διαπιστώνουμε ότι κατά το 15ο αιώνα η παραγωγή είναι πενιχρή και από τους έξι τοιχογραφημένους ναούς αυτής της περιόδου που εντοπίσαμε οι τρεις ανάγονται στη βυζαντινή περίοδο (αρ. Α.1-3), πιθανώς προ του 1430 και οι άλλοι τρεις στο β' μισό του 15ου αιώνα (αρ. Α.4-6). Το πρώτο συμπέρασμα που μπορούμε να εξαγάγουμε από αυτή την καταγραφή είναι η ανυπαρξία σχεδόν τοιχογραφημένων μνημείων στην Ήπειρο αμέ-

---

* Το θέμα αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσής μου με τον ίδιο τίτλο στο 28ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Αθήνα (Μάιος 2008).

1. Το μεγαλύτερο τμήμα της Νότιας Αλβανίας δυτικά του ποταμού Αώου και νότια των Ακροκεραυνίων ορέων αποτελεί το βορειότερο γεωγραφικό όριο της Ηπείρου, στον κατάλογο ωστόσο συμπεριλαμβάνονται και οι περιοχές της Κορυτσάς, της Μοσχόπολης, του Βερατίου, και του Ελμπασάν, των οποίων τα μνημεία παρουσιάζουν καλλιτεχνική συγγένεια με αυτά της Ηπείρου. Η χρήση των όρων Νότια Αλβανία και Ήπειρος βασίζεται στη σύγχρονη διοικητική διαίρεση, η οποία δεν συμπίπτει, ούτε συνέπιπτε ποτέ με το διαχρονικό καθορισμό των γεωφυσικών ενοτήτων. Βλ. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα 2003 (στο εξής, Κοκολάκης, 2003), 27 κ.ε. Ν. G. L. Hammond, «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου», *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού* (Γεν. Εποπτεία Μ. Β. Σακελλαρίου) (στο εξής, Ήπειρος), Αθήνα 1997, 12 κ.ε.

2. Ο κατάλογος είναι ενδεικτικός και όχι εξαντλητικός, ιδιαίτερα για τα μνημεία της Νότιας Αλβανίας.

σως μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους το 1430³. Το διάστημα αυτό πιθανώς να εκτείνεται μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα και φθάνει ή ξεπερνά τα 40 χρόνια, δεδομένου ότι ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κάτω Μερόπη Πωγωνίου διακοσμήθηκε μετά το 1470⁴ και η μονή Αγίου Παντελεήμονος στο Νησί Ιωαννίνων το νωρίτερο στα τέλη του 15ου αιώνα. Δυστυχώς οι βιβλιογραφικές αναφορές σε διακοσμημένα μνημεία του 15ου αιώνα στη Νότια Αλβανία είναι ελάχιστες, αλλά πιστεύουμε ότι και εκεί η εντοίχια ζωγραφική παρουσιάζει κάμψη για ανάλογο χρονικό διάστημα, που εκτείνεται από την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους (1418)⁵ μέχρι και τα μετά την Άλωση χρόνια.

Ο μόνος ζωγράφος που γνωρίζουμε ότι εργάστηκε στην Ήπειρο αυτή την περίοδο είναι ο Ξένος Διγενής από το Μουχλί Αρκαδίας· σε αυτόν αποδίδονται οι τοιχογραφίες του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κάτω Μερόπη Πωγωνίου⁶. Το έργο του γνωστού ζωγράφου στην περιοχή του Πωγωνίου μας οδηγεί σε ακόμη ένα συμπέρασμα, ότι η τοπική ηγετική τάξη ή και το σύνολο της κοινωνίας ανακάμπτει από τα τέλη του 15ου αιώνα και έχει τη δυνατότητα να καλεί και να χρηματοδοτεί αξιόλογους αγιογράφους όπως ο Ξένος Διγενής.

Πρέπει να παρατηρήσουμε επίσης την καλλιτεχνική συγγένεια του κόσμου του σπηλαιίου των Αρχαγγέλων στο Trstenik της Μεγάλης Πρέ-

3. Το έτος αυτό μαρτυρείται η παράδοση των Ιωαννίνων που ήταν και η πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Όμως να σημειώσουμε ότι η κατάληψη των περιοχών Αργυροκάστρου, Δρυινοπούλεως και Αγίων Σαράντα είχε προηγηθεί από το 1418, ενώ οι νότιες περιοχές (Αρτα, Πρέβεζα) παραδόθηκαν το 1449· βλ. σχετικά D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge 1984, 189, 201-204. Κοκολάκης, 2003, 115-117.

4. Για τις βιβλιογραφικές παραπομπές σχετικά με το μνημείο, βλ. πιο κάτω σημ. 6 και αρ. Α.3.

5. Κατά το έτος αυτό κατακτήθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της Νότιας Αλβανίας (βλ. πιο πάνω σημ. 3).

6. Ο ζωγράφος θεωρείται εκφραστής της Κρητικής τέχνης του 15ου αιώνα· βλ. Μ. Αγρέβη, *Οι τοιχογραφίες του Ξένου Διγενή στη μονή Μυρτιάς Αιτωλίας (1491)*, Ιωάννινα 2007 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), (στο εξής, Αγρέβη, 2007), 199 κ.ε. με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Για την απόδοση στο ζωγράφο του ναού της Κοίμησης στην Κάτω Μερόπη, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Ηπείρου», *Αρχαιολογικό Δελτίο (ΑΔ)* 24 (1969), Χρονικά, 257. Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, (στο εξής, Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, 1997), 255.

σπας (αρ. Α.4) με την τέχνη του εργαστηρίου της Αχρίδας⁷, γεγονός που ανταποκρίνεται σε πιθανή μαθητεία του ζωγράφου του σε μια από τις καλλιτεχνικές ομάδες του ανωτέρω εργαστηρίου.

Διαφορετική εξέλιξη παρουσιάζει η ζωγραφική στην Ήπειρο και τη Νότια Αλβανία το 16ο αιώνα. Ήδη από την πρώτη δεκαετία εμφανίζονται τουλάχιστον δύο διακοσμημένα μνημεία και μάλιστα σε ένα από αυτά, στον Άγιο Γεώργιο στην Κάτω Λαψίστα Ιωαννίνων (1508) απεικονίζεται και ο κτίτορας (εικ. 4). Η παράσταση κτίτορα έπειτα από έναν σχεδόν αιώνα – η προηγούμενη εντοπίζεται στη μονή Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι στα 1414⁸ – φανερώνει ίσως την περαιτέρω οικονομική και πολιτιστική άνθηση στην περιοχή, η οποία ξεκινά από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα και εδραιώνεται με την αυγή του 16ου⁹. Ωστόσο τα τοιχογραφημένα μνημεία που μπορούν να τοποθετηθούν με βεβαιότητα στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα δεν ξεπερνούν τα δεκαπέντε (15) δείχνοντας τη σταδιακή, αλλά διστακτική ανάκαμψη του χριστιανικού στοιχείου.

Στο δεύτερο μισό του αιώνα ο αριθμός των διακοσμημένων μνημείων διπλασιάζεται σε σχέση με το πρώτο μισό. Η αύξηση αυτή σχετίζεται πιθανώς με την αποκρυσταλλωμένη σχέση κατακτητών και κατακτημένων, την ανάπτυξη του εμπορίου, την παραχώρηση προνομίων από τον σουλτάνο στους ηπειρώτες σπαχήδες, την τελική διαμόρφωση των οικιστικών συνόλων στην Ήπειρο και τη σχετική ηρεμία που απολάμβανε η περιοχή από τα μέσα του αιώνα, μετά και την ολοκλήρωση του τουρκοβενετικού πολέμου (1537-40)¹⁰. Από τις πιο παραγωγικές δεκαετίες του 16ου αιώνα

7. Θεμελιώδες έργο σχετικά με τη «σχολή» της Αχρίδας αποτελεί η μονογραφία του G. Subotić, *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Beograd 1980 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη).

8. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η κτητορική παράσταση της μονής Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΔΧΑΕ)* 24 (2003), (στο εξής, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 2003), εικ. 1, 5, 6.

9. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Μεταβυζαντινή Τέχνη (1430-1913)», *Ήπειρος*, (στο εξής, Τριανταφυλλόπουλος, 1997), 330-331.

10. Για τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου καθεστώτος στην Ήπειρο, το οποίο ευνόησε σε μεγάλο βαθμό αυτή την ανάπτυξη και ιδιαίτερα την ανοικοδόμηση ναών και μονών, βλ. Γ. Π. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο-Ζαγόρι (μέσα 18ου-αρχές 20ου αι.)*, Ιωάννινα 1995, 15-21. Χ. Παπαστάθης, «Όροι υποταγής – Τα προνόμια», *Ήπειρος*, 240-244. Κοκολάκης, 2003, 119. Βλ. επίσης Μ. Kiel, «Byzantine Architecture and Painting in Central Greece 1460-1570», *Byzantinische Forschungen* 16 (1991), 429-446.

είναι η έβδομη και η δέκατη. Στην έβδομη δεκαετία διακοσμούνται τουλάχιστον έξι μνημεία και πάνω από πέντε κατά τη δέκατη. Δεν είναι τυχαία αυτή η ανάπτυξη δεδομένου ότι από τα μέσα του αιώνα η δράση των εκπροσώπων της σχολής της ΒΔ Ελλάδας ή των Θηβών¹¹ εξαπλώνεται και

11. Η σχολή της ΒΔ Ελλάδας ή των Θηβών είναι μια από τις δύο μεγάλες σχολές ζωγραφικής του 16ου αιώνα. Η δημιουργία, το όνομα, οι καταβολές της και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έχουν απασχολήσει κατά καιρούς τους ερευνητές. Ο Μ. Χατζηδάκης («Ο ζωγράφος Φράγγος Κονταρής», *ΔΧΑΕ* 5 (1969), 299-301) πρώτος είχε επισημάνει την ύπαρξη αυτής της σχολής. Σημαντικές μονογραφίες σχετικά με τη σχολή έχουν συμβάλλει στη μελέτη των έργων της και της τέχνης των εκπροσώπων της· βλ. Η. Deliyanni-Doris, *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, München 1975. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980 (στο εξής, Λίβα-Ξανθάκη, 1980). Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980, (στο εξής, Γούναρης, 1980), 86 κ.ε. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, (στο εξής, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1983), 212 κ.ε. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπινών στο Νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004, (στο εξής, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 2004). Μ. Garidis, *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, (στο εξής, Garidis, 1989), 171 κ.ε. Α. Σταυροπούλου-Μακρή, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration a Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 1989, β' έκδοση Ιωάννινα 2001, (στο εξής, Σταυροπούλου-Μακρή, 2001). Γ. Μ. Χατζούλη, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της λιτής του καθολικού της Μονής Βαλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16ου αιώνα*, τ. Α' - Β', Ιωάννινα 1998 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Α. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre Thebain Frangos Catelanos*, έκδ. Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 1999. Τ. Kanari, *Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur*, Athènes 2003. Σε πολλά επίσης άρθρα καλύπτεται η δραστηριότητα των εκπροσώπων της σχολής και μάλιστα σε πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις διαπιστώνεται η ύπαρξη έργων τους κοντά στη γενέτειρά τους, τη Θήβα· βλ. ενδεικτικά Δ. Ε. Ευαγγελίδης, «Ο ζωγράφος Φράγγος Κατελάνος εν Ηπείρω», *ΔΧΑΕ* 1 (1959), (στο εξής, Ευαγγελίδης, 1959), 40-54. Μ. Garidis, «Les grandes étapes de la peinture murale en Epire au XVIe siècle», *Ηπειρωτικά Χρονικά (ΗΧ)* 24 (1982), 151-175. Α. Σταυροπούλου-Μακρή, «Πρώτες ειδήσεις για τοιχογραφίες του 16ου αιώνα στον Άγιο Δημήτριο Βελτσίστας», *ΗΧ* 24 (1982), (στο εξής, Σταυροπούλου-Μακρή, 1982), 176-182. Η ίδια, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες της μονής Ελεούσας στο Νησί των Ιωαννίνων», *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά συμποσίου 700 χρόνια 1292-1992 (Μοναστήρια)*, 29-31 Μαΐου 1992, Ιωάννινα 1999, (στο εξής, Σταυροπούλου-Μακρή, 1999), 315-322. Β. Παπαδοπούλου, «Η μονή του Αγίου Νικολάου Γκιουμάτων ή Ελεούσης. Παρατηρήσεις για τις πρώτες φάσεις του καθολικού», *Μοναστήρια*, (στο εξής, Πα-

βρίσκει πρόσφορο έδαφος στο κοινωνικό γίγνεσθαι της Ηπείρου δημιουργώντας ταυτόχρονα ευνοϊκές συνθήκες για την προσέλκυση και άλλων ζωγράφων στην περιοχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι τουλάχιστον επτά ναοί στην Ήπειρο οφείλουν τον διάκοσμό τους σε ζωγράφους αυτής της σχολής (αρ. Β.10,11,14,16 και Γ.31,39,42), γεγονός που κατατάσσει την περιοχή πρώτη στα Βαλκάνια σε αριθμό μνημείων που ιστορούνται από τους Θηβαίους ζωγράφους. Είναι σημαντική επίσης η προσθήκη ενός ακόμη ονόματος εκπροσώπου αυτής της σχολής, του Ιωάννη, ο οποίος ζωγραφίζει τον Άγιο Νικόλαο στα Καλύβια Ελαφοτόπου.

Καθοριστική είναι η παρουσία του ζωγράφου Ονούφριου και του γιου του Νικολάου¹², οι οποίοι από τα μέσα μέχρι και τα τέλη του 16ου αιώνα διακοσμούν ή τους αποδίδεται η διακόσμηση τουλάχιστον δέκα (10) ναών (αρ. Β.12,20,23 και Γ.28,29,32,33,35-37). Τα έργα τους εντοπίζονται ωστόσο μόνο στη Νότια Αλβανία αλλά, ορισμένα από αυτά στα γεωγραφικά όρια της Ηπείρου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι από το σύνολο των 55 ναών του 15ου και 16ου αιώνα η συντριπτική πλειοψηφία είναι αφιερωμένοι στην Παναγία (20) και στον άγιο Νικόλαο (12). Η προτίμηση αυτή δεν έχει μόνο σχέση με την εξέχουσα θέση της Θεοτόκου και του αγίου Νικολάου στην Ορθοδοξία, αλλά επίσης με το σεβασμό και την εξαιρετική τιμή που απέδιδαν οι κατακτητές στη Θεοτόκο¹³ και τη σημασία του αγίου Νικολάου ως προ-

---

παδοπούλου, 1999), 211-226. Α. Σέμογλου, «Η μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων ενδιάμεσος σταθμός στην καλλιτεχνική πορεία του Φράγγου Κατελλάνου», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 33 (1998), 185-192. Ο ίδιος, «Ο εντοίχιος διάκοσμος του καθολικού της Μονής Μυρτιάς στην Αιτωλία (φάση του 1539) και η θέση του στη ζωγραφική του α΄ μισού του 16ου αι.», *Εγνατία* 6 (2001-2002), 185-235. Χ. Κοιλάκου, «Επισήμανση τοιχογραφιών του εργαστηρίου των Θηβαίων ζωγράφων Γεωργίου και Φράγγου Κονταρή στην περιοχή της γενέτειράς τους», *ΔΧΑΕ* 22 (2001), 191-206, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

12. Εκτός από τη βιβλιογραφία που παρατίθεται για τους ζωγράφους και το έργο τους στους ναούς που ζωγράφισαν ή τους αποδίδονται αξίζει να αναφέρουμε κάποιες επιπλέον μελέτες που συμβάλλουν στην αποτίμηση της τέχνης ιδιαίτερα του Ονούφριου· βλ. ενδεικτικά Γούναρης, 1980, 1-85. Β. Babi_, «Les fresques du peintre Onufrius sur les murs des églises de la Région de Prilep», *Zbornik za Likovne Umetnosti (ZLU)* 16 (1980), 271-279 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη).

13. Η Μαργαμ (Παναγία) στην παράδοση του Ισλάμ είναι η κόρη του Imran (Ιωακείμ στα ελληνικά) και της Hannah (Άννας). Σύμφωνα με το Κοράνιο, η Άννα αφιέρωσε την κόρη της στον Αλλάχ, για να τον υπηρετεί. Η Μαριάμ παρέμεινε αγνή κατόπιν θείκης επιλογής και γέννησε τον Χριστό με τρόπο μοναδικό κατέχοντας ανώτερη θέση ανάμεσα σε όλες

στάτη των ταξιδιωτών και συνεπώς του εμπορίου¹⁴. Η ίδρυση ναών και μονών μετά την τουρκική κατάκτηση σίγουρα θα λάμβανε υπόψη και την ξεχωριστή θέση που κατέχει η Θεοτόκος στο Ισλάμ, ώστε να προστατεύονται οι ναοί της.

Σχετικά με τις επιρροές που εμφανίζονται πρέπει να παρατηρήσουμε την ιδιαίτερη σχέση που συνδέει κάποια μνημεία του πρώτου μισού του 16ου αιώνα με το λεγόμενο «Καστοριανό εργαστήριο»¹⁵. Μέχρι τώρα δεν έχει εντοπιστεί κανένα σύνολο αυτού του εργαστηρίου στην Ήπειρο, ο απόηχος ωστόσο της τέχνης του είναι ορατός στις τοιχογραφίες του 1521

τις γυναίκες. Ο Ιησούς (Isa) κατά το Ισλάμ δεν είναι θεός, αλλά ο «ευλογημένος» (Μεσσίας, Masih στα αραβικά σημαίνει ευλογημένος) που απάλλαξε τους ανθρώπους από τις ευθύνες που ο Νόμος του Μωυσή τους επέβαλε. Βλ. σχετικά Το Ιερό Κοράνιο και η μετάφραση των εννοιών του στην ελληνική γλώσσα. Συγκρότημα του Βασιλιά Φάχντ. Μεδίνα – Σαουδική Αραβία, χ.χ. σούρα Αλ Ιμράν, 3:32-42, σούρα Μαριάμ, 19:16-36. Πρβλ. Α. Γιαννουλάτος, *Ισλάμ. Θρησκευολογική επισκόπηση*, ε' έκδοση, Αθήνα 1990, 146-151. με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

14. Ο άγιος Νικόλαος θεωρείται γενικά προστάτης πολλών δραστηριοτήτων και είναι αρκετά δημοφιλής από τα βυζαντινά χρόνια. Για το βίο του αγίου, τη σημασία που είχε για την Ορθοδοξία και την ιδιαίτερη διάδοση που γνώρισε η απεικόνισή του στη βυζαντινή τέχνη, βλ. N. Patterson-Sevcenko. *The Life of St. Nicholas in Byzantine Art*. Turin 1981. Γ. Αντουράκης, *Ο Άγιος Νικόλαος στη Βυζαντινή Τέχνη και Παράδοση. Λειτουργική και Εικονογραφική σπουδαιότητα του Αγίου Νικολάου ως συλλειτουργού Ιεράρχου στις αφίδες των Βυζαντινών εκκλησιών*, Αθήνα 1988. H. Maguire, *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium*, Princeton, New Jersey 1996. 169-186.

15. Το εργαστήριο της Καστοριάς ακμάζει από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 16ου ακολουθώντας την παράδοση που κληροδότησε η παλαιολόγεια τέχνη στη Μακεδονία και δημιουργώντας ταυτόχρονα ιδιαίτερους τύπους έκφρασης και εικονογραφίας. Βλ. ενδεικτικά Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση*, Αθήνα 1957, 63 κ.ε. Sv. Radojicic, «Une école de peintres de la deuxième moitié du XVe siècle», *ZLU 1* (1965), 69-104 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη). M. Chatzidakis, «Considérations sur la peinture postbyzantine en Grèce», *Actes du 1er Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes (1966) II*, Sofia 1969, 707. Ο ίδιος, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1987, 77-79. M. Garidis, «Contacts entre la peinture de la Grèce du Nord et des zones centrales balkaniques avec la peinture moldave de la fin du XVe siècle», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 6-12 Septembre 1971, II, Bucarest 1975, 563-569. Ο ίδιος, 1989, 57-75. E. N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Αθήνα 1992, 446 κ.ε. Η ίδια, «Η σχέση των τοιχογραφιών των μονών Φιλανθρωπινών και Ντίλιου με το "Εργαστήριο της Καστοριάς" του τέλους του 15ου αι.», *Μοναστήρια*, 85-96.

στη μονή Μολυβδοσκεπάστης (εικ. 6). Επιρροές από την παλαιότερη τέχνη της Μακεδονίας παρουσιάζει και ο διάκοσμος του Αγίου Αθανασίου Μάτζαρη στην Πολίτσιανη (1513) (εικ. 5). Όμως είναι αξιοσημείωτο ότι δύο μνημεία του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα, η μονή Ευαγγελίστριας στο Καστράκι του Αγίου Μηνά (1576) και ο Άγιος Αθανάσιος στην Κάτω Μερόπη Πωγωνίου (1584) ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό αυτή την παράδοση, τόσο στην εικονογραφία, όσο και στην οργάνωση των συνθέσεών τους.

Αξίζει επίσης να επισημάνουμε δύο ζωγραφικές τάσεις, οι οποίες πιθανώς να ανταποκρίνονται και σε ισάριθμες ομάδες ζωγράφων, που εμφανίζονται στο δεύτερο μισό του αιώνα και παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά δημιουργώντας σύνολα διαφορετικά από την παράδοση της σχολής της ΒΔ Ελλάδας, σχολή η οποία μέχρι τώρα θεωρούνταν ότι κυριαρχούσε στην καλλιτεχνική παραγωγή της περιοχής. Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται τρία μνημεία της Ηπείρου, οι μονές Αγίου Νικολάου Καρίτσας (εικ. 10), Καλογραιών Ζίτσας και Κοίμησης Θεοτόκου στη Γρανίτσα (εικ. 23). Στη δεύτερη ανταποκρίνεται η τέχνη τριών μονών της Νότιας Αλβανίας, των μονών Δρυάνου Δρόπολης (εικ. 11, 12), Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες (εικ. 14, 15) και Γενεσίου της Θεοτόκου ή Αγίας Ιουλίττας στη Δούβιανη Δρόπολης (εικ. 16, 17). Μεταξύ των δύο αυτών τάσεων υπάρχει επικοινωνία, η οποία παρουσιάζει ως βασικά χαρακτηριστικά την αναζήτηση διαφορετικών προτύπων από αυτά της σχολής της ΒΔ Ελλάδας και την ένταξη στη θεματολογία τους στοιχείων της Κρητικής και της δυτικής τέχνης, παράλληλα με αυτά που αφομοιώνουν οι εκπρόσωποι της τοπικής σχολής. Από τα ονόματα των ζωγράφων αυτών των συνεργειών είναι γνωστό μόνο αυτού που ζωγραφίζει τον κυρίως ναό της μονής Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες (1586/86), του Νικηφόρου, του οποίου η παρουσία τουλάχιστον στον διάκοσμο της μονής Δρυάνου (1568/69) θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, ενώ στον κύκλο του εργαστηρίου του θα πρέπει να εντάξουμε και την ιστόρηση της μονής Γενεσίου της Θεοτόκου ή Αγίας Ιουλίττας στη Δούβιανη (1594/95).

Ιδιαίτερη είναι η τέχνη της μονής Γηρομερίου στη Θεσπρωτία, έργο του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα. Ο διάκοσμος ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στα πρότυπα της σχολής της ΒΔ Ελλάδας, αλλά τα δυτικά στοιχεία που υιοθετούνται σε επιμέρους λεπτομέρειες δημιουργούν την αίσθηση μιας πιο νατουραλιστικής απόδοσης των γεγονότων που πλησιάζει τη ζωγραφική φορητών εικόνων κρητικής τέχνης (εικ. 20).

Το πρώτο μισό του 16ου αιώνα δύο τουλάχιστον ναοί (Β.7, 8) διακοσμούνται από τον Ηλία Λογγοβίτη, από το χωριό Λόγγος, κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα, που εκφράζει τη λαϊκή αντίληψη στην τέχνη της Νότιας Αλβανίας (εικ. 8). Μεμονωμένοι ζωγράφοι εμφανίζονται κατά την ίδια περίοδο στην Ήπειρο με γνωστότερο τον Ευστάθιο Ιακώβου, πρωτονοτάριο Άρτας, ο οποίος υπογράφει τις τοιχογραφίες του 1536/7 στη μονή Μολυβδοσκέπαστης¹⁶. Σε επιγραφή της κόγχης του Ιερού της Παρηγορίτισσας στην Άρτα (1558) διαβάζουμε το όνομα του μοναχού Ανανία, ο οποίος θεωρείται ότι διακόσμησε αυτό το τμήμα του ναού. Στο τέλος του αιώνα εμφανίζεται ο ζωγράφος Ιωάννης στον Άγιο Νικόλαο στα Καλύβια Ελαφοτόπου, ενώ εντοπίζουμε και το πρώτο στην Ήπειρο έργο των Λινοτοπιτών Νικολάου και Μιχαήλ στη μονή Μακρουαλέξη (1599) (εικ. 18). Στη Νότια Αλβανία ένας ακόμη ζωγράφος με το όνομα Ιωάννης εργάζεται μαζί με το γιο του Ονουφρίου Νικόλαο στον Άγιο Νικόλαο Κούργιανης.

Η παρουσία στην περιοχή το 15ο αιώνα του Ξένου Διγενή και το 16ο του Ηλία Λογγοβίτη, του Φράγγου Κατελάνου, των αδερφών Κονταρή, του Ονουφρίου και αρκετών ζωγράφων με ποικίλες καταβολές όπως οι Ευστάθιος Ιακώβου και Νικηφόρος, επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά, ότι η Ήπειρος υπήρξε ένα από τα μεγάλα κέντρα διαμόρφωσης της πρώιμης μεταβυζαντινής τέχνης και όχι μόνο αποκλειστικά της τοπικής σχολής.

---

16. Ο ίδιος ζωγράφος ιστορεί το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη μονή Μαυριώτισσας στην Καστοριά (1552). Βλ. Γ. Γούναρης, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21 (1981), Θεσσαλονίκη 1981, 1-75.

A. Μνημεία του 15ου αιώνα¹⁷

1. Μονή Αγίας Παρασκευής, Μονοδένδρι Ζαγορίου. Οι τοιχογραφίες του Ιερού, καθώς και του βόρειου και δυτικού τοίχου του κυρίως ναού χρονολογούνται, σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή, στα 1414. Στις παραστάσεις συμπεριλαμβάνεται ο κτίτορας της μονής και η οικογένειά του όπως επίσης σκηνές Δωδεκαόρτου (εικ. 1) και ολόσωμοι άγιοι. Ο νότιος τοίχος του κυρίως ναού τοιχογραφήθηκε το έτος 1689.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 2003, 231-241.

2. Ναός Κόκκινης Παναγίας, Κόνιτσα. Ο διάκοσμος της αψίδας και του ανατολικού τοίχου αποδίδουν τάσεις των αρχών του 15ου αιώνα. Χαρακτηριστική και μοναδική είναι η τοποθέτηση στην αψίδα της Θεοτόκου ως Σκηνης του Μαρτυρίου, ενώ έχουμε διπλή απεικόνιση του Μελισμού, μία με ολόσωμο και ώριμο το νεκρό Χριστό και μία ως βρέφος στα χέρια του αγίου Βασιλείου.

Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τη βυζαντινή περίοδο, Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο». *Εισηγήσεις στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Κόνιτσα, 12, 13, 14 Μαΐου 1995)*, Κόνιτσα 1996, 84. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Η τέχνη στην εποχή του Δεσποτάτου», *Ήπειρος*, 233-234. Χ. Κωνσταντινίδη, «Η Θεοτόκος ως Σκηνή του Μαρτυρίου με τις Προεικονίσεις και ο Μελισμός στην αψίδα της Κόκκινης Παναγίας στην Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ* 29 (2008), 87-100.

3. Ναός Αγίου Νικολάου, Μαλούνι Θεσπρωτίας. Οι τοιχογραφίες του Ιερού και του νότιου τοίχου (πλην του αγίου Νικολάου) ανάγονται στο α΄ μισό του 15ου αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η παράσταση που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του νότιου τοίχου με τους έφιππους αγίους Δημήτριο και Γεώργιο δρακοντοκτόνους, οι οποίοι ιστορούνται αντικριστά (εικ. 2).

Ν. Βασιλικού, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στο Μαλούνι Θεσπρωτίας», *16ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1996), 15. Η ίδια, «Οδοιπορικό στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσπρωτίας», *Οι φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων, Διαλέξεις Ι (Χειμώνας 1996-Άνοιξη 1997)*, Ιωάννινα 2000, 135.

4. Σπήλαιο Αρχαγγέλων, Trstenik Μεγάλης Πρέσπας. Στο σπήλαιο διακρίνονται τοιχογραφίες σε δύο κόγχες που αναχρονολογήθηκαν πρό-

17. Αναφέρεται η χρονολογία διακόσμησης και ο ζωγράφος ή οι ζωγράφοι κάθε ναού, όταν υπάρχει επιγραφή. Παρουσιάζονται επίσης συνοπτικά οι εικονογραφικές ιδιαιτερότητες των μνημείων και παρέχεται ενδεικτική βιβλιογραφία για το κάθε ένα από αυτά.

σφατα στο β' μισό του 15ου αιώνα. Ο διάκοσμος ανταποκρίνεται στο καλλιτεχνικό ύφος του εργαστηρίου της Αχρίδας.

K. Kirchhainer, «Die Wandmalereien der Erzengelgrotte in Trstenik am grossen Prespasee (Albanien)», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 117-124. Οι Th. Popa, «Piktura e shpellave eremite ne Shqipni», *Studime Historike* 3 (1965), 69-101 και P. Thomo, «Byzantine Monuments on Great Prespa», *Byzantine Macedonia: Art, Architecture, Music and Hagiography* (J. Burke – R. Scott), Papers from the Melbourne Conference July 1995, Melbourne 2001, 97-106 είχαν διατυπώσει την άποψη για τοποθέτηση των τοιχογραφιών στο 12ο και στις αρχές του 13ου αιώνα αντίστοιχα.

5. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Κάτω Μερόπη (Παλαιοφραστανά) Πωγωνίου. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού και του νάρθηκα αποδίδονται στο ζωγράφο Ξένο Διγενή από το Μουχλί Αρκαδίας και χρονολογούνται στα τέλη του 15ου αιώνα. Σώζονται αποσπασματικά και τα χρώματά τους έχουν αλλοιωθεί σημαντικά εξαιτίας πυρκαγιάς, η οποία κατάστρεψε το ναό στα 1920. Από τις παραστάσεις διακρίνονται καλύτερα αυτές του Ιερού (Εικ. 3) και του δυτικού τοίχου όπου βλέπουμε τα επεισόδια της Γέννησης, των Εισοδίων και της Κοίμησης της Θεοτόκου, την Προσευχή του Χριστού στη Γεθσημανή και ολόσωμους αγίους.

Αδημοσίευτο. Π. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969). Β2 Χρονικά, 256-257. Τριανταφυλλόπουλος, 1997, 322. Αγρέβη, 2007. σποράδην, ιδιαίτερα 245 κ.ε.

6. Μονή Αγίου Παντελεήμονος, Νησί Ιωαννίνων. Τα σπαράγματα των τοιχογραφιών στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου, που περιλαμβάνουν Δέηση με τον άγιο Νικόλαο, τρεις ημίσωμους ιεράρχες και τον Χριστό ανάμεσα σε αγγέλους, πιθανώς να χρονολογούνται στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα.

Μ. Γαρίδης – Α. Παλιούρας, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων: Ζωγραφική*, έκδοση Μητρόπολης Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1993 (στο εξής, Γαρίδης – Παλιούρας, 1993), 313, εικ. 517-519. Β. Ν. Παπαδοπούλου, *Τα μοναστήρια του Νησιού των Ιωαννίνων, ιστορία-αρχιτεκτονική-ζωγραφική*, Ιωάννινα 2004 (στο εξής, Παπαδοπούλου, 2004), 107-114.

Β. Χρονολογημένα μνημεία του 16ου αιώνα

1. Μονή Αγίου Νικολάου, Μπομποστίτσα Κορυτσάς. Ιστορήθηκε το 1503.

Garidis, 1989, 239. Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου Β'.* Αθήνα 1996 (στο εξής, Καμαρούλιας, 1996 Α' - Β'), 600. K. Giakoumis, *The Monasteries of Jorgucat and Vanishte in Dropull and of Spelαιο in Lunxheri as Monuments and Institutions during the Ottoman Period in Albania (16th-19th Centuries), Volume I, II.* The University of Birmingham 2002 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) (στο εξής, Giakoumis, 2002), 205.

2. Ναός Αγίου Γεωργίου, Κάτω Λαψίστα Ιωαννίνων. Η πρώτη φάση τοιχογράφησης του ναού ανάγεται, σύμφωνα με επιγραφή, στα 1508 και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τον έφιππο άγιο Γεώργιο δρακοντοκτόνο και τον κτίτορα (εικ. 4). Οι δύο επόμενες φάσεις ανήκουν στα τέλη του 17ου-αρχές 18ου αιώνα και στα 1796, αντίστοιχα.

Αδημοσίευτο. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ΑΔ 30* (1975), Β² Χρονικά, 224-225.

3. Ναός Γέννησης Θεοτόκου, Επισκοπή Δρόπολης. Σπαράγματα τοιχογραφιών στο λιθόκτιστο τέμπλο του βυζαντινού ναού που απεικονίζουν τον Χριστό Παντοκράτορα και την ένθρονη Βρεφοκρατούσα χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφή, στα 1510.

Th. Popa, *Mbishkrime të kishave në Shqipëri*, Tiranë 1998 (στο εξής, Popa, 1998), 220 αρ. 520 (δημοσιεύει ανάποδα τη φωτογραφία).

4. Ναός Αγίου Αθανασίου Μάτζαρη, Πολίτσιανη. Σύμφωνα με παλαιότερα αναγνωσμένη επιγραφή ιστορήθηκε στα 1513. Χαρακτηριστικές είναι οι ολόσωμες μορφές αγίων με τα μαργαριτοστόλιστα βασιλικά ενδύματα και τα πλούσια διακοσμητικά θέματα στις ελεύθερες επιφάνειες (εικ. 5).

Π. Η. Πουλίτσας, «Επιγραφαί και ενθυμίσεις εκ της Βορείου Ηπείρου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 5* (1928) (στο εξής, Πουλίτσας, 1928), 48. Γ. Κ. Γιακουμής, *Μνημεία Ορθοδοξίας στην Αλβανία*, Αθήνα 1994 (στο εξής, Γιακουμής, 1994), 122. Popa, 1998, 220 αρ. 521. Giakoumis, 2002, 205.

5. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου, Μολυβδοσκεπάστος. Στο βυζαντινό μνημείο δυο τουλάχιστον φάσεις τοιχογράφησης, μετά την αρχική του 13ου-14ου αιώνα, ανήκουν στο 16ο αιώνα, μια του 1521 από άγνωστο ζωγράφο στο ανατολικό διαμέρισμα, στο δυτικό τοίχο και στους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναού (εικ. 6) και μια άλλη του 1536/37 από τον ζωγράφο Ευστάθιο Ιακώβου, πρωτονοτάριο Άρτης στα εγκάρσια σφενδόνια και πιθανώς στην ανατολική καμάρα του κυρίως ναού. Στο νάρθηκα εντοπίζεται ακόμη μια φάση, η οποία θα μπορούσε να ενταχθεί επίσης στο 16ο αιώνα, αλλά η κατάσταση των τοιχογραφιών δεν επιτρέπει περαιτέρω μελέτη.

Αδημοσίευτο. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ΑΔ 30* (1975), Β² Χρονικά, 225-226. Καμαρούλιας, 1996 Α', 178-185. Φρ. Κεφαλλωνίτου, *Μολυβδοσκεπάστος*, Υπουργείο Πολιτισμού, 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ενημερωτικό φυλλάδιο χχ, 2-5. Β. Ν. Παπαδοπούλου – Α. Καραμπερίδη, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία Μολυβδοσκεπάστου*, Ιωάννινα 2006, 18-20.

6. Ναός Αγίου Αθανασίου, Γοραντζή Δρόπολης. Οι τοιχογραφίες του

ναού έχουν υποστεί επιζωγράφηση σε μεγάλη έκταση και από την αρχική διακόσμηση διακρίνονται σπαράγματα στο Ιερό και στο δυτικό τοίχο. Χρονολογούνται σύμφωνα με επιγραφή στα 1523 (ΖΛΒ, Οκτώβριος) (εικ. 7).

Αδημοσίευτο. Giakoumis, 2002, 205.

7. Ναός Αγίου Αθανασίου, Πετσά Δέλβινου. Τοιχογραφήθηκε στα 1525 από τον ντόπιο ζωγράφο Ηλία Λογγοβίτη. Τα κατώτερα τμήματα του Ιερού και το λιθόκτιστο τέμπλο έχουν επιζωγραφισθεί, αλλά στον κυρίως ναό διακρίνονται έφιππες μορφές αγίων όπως ο Δημήτριος, ο Μηνάς (εικ. 8) και οι άγιοι Θεόδωροι, οι οποίοι εναγκαλίζονται επάνω στα άλογά τους. Ο ζωγράφος ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό Κρητικά πρότυπα και θεωρείται πρώιμος εκφραστής της Κρητικής σχολής.

Αδημοσίευτο. Th. Pora, «*Considérations générales sur la peinture postbyzantine en Albanie*», *Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes (1966) II*, Sofia 1969 (στο εξής, Pora, 1969), 778. Ο ίδιος, 1998, 294 αρ. 804. Garidis, 1989, 136, 238. Giakoumis, 2002, 205.

8. Ναός Αγίου Γεωργίου, Άνω Λεσνίτσα Δέλβινου. Τοιχογραφήθηκε την ίδια χρονολογία με τον προηγούμενο (B.7) και αποδίδεται στον ίδιο ζωγράφο.

Αδημοσίευτο. Pora, 1969, 778. Ο ίδιος, 1998, 293-294 αρ. 803. Garidis, 1989, 136, 238. Giakoumis, 2002, 205.

9. Ναός Αγίου Δημητρίου του Σάββου, Πολίτσιανη. Ιστορήθηκε το 1526, σύμφωνα με παλαιότερα αναγνωσμένη επιγραφή. Από την αρχική διακόσμηση σώζονται κάποιες σκηνές του Δωδεκαόρτου (Εικ. 9), η Δέηση και λίγοι ολόσωμοι άγιοι.

Πουλίτσας, 1928, 48. Γιακουμής, 1994, 122. Pora, 1998, 220-221 αρ. 522, 523. Giakoumis, 2002, 205.

10. Μονή Αγίου Νικολάου Φιλανθρωπινών ή Σπανού, Νησί Ιωαννίνων. Αποτελεί το πρώτο γνωστό έργο της σχολής της ΒΔ Ελλάδας στην Ήπειρο. Στο καθολικό διακρίνονται τρεις φάσεις τοιχογράφησης, με πρώτη αυτή του 1531/32 στα κατώτερα τμήματα του κυρίως ναού, για την οποία δεν σώζεται επιγραφή, έπειτα του 1542 στα ανώτερα τμήματα του κυρίως ναού και στη λιτή και τέλος του 1560 στους εξωνάρθηκες. Ο ζωγραφικός διάκοσμος αποδίδεται στους Θηβαίους ζωγράφους Φράγγο Κατελάνο και τους αδερφούς Φράγγο και Γεώργιο Κονταρή.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1983, σποράδην. Η ίδια, 2004, σποράδην. Garidis, 1989, 173 κ.ε. Ο Μ. Γαρίδης υποστηρίζει ότι η πρώτη φάση πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ 1535 και 1540.

11. Μονή Αγίου Νικολάου Ντίλιου ή Στρατηγοπούλου, Νησί Ιωαννίνων. Εντάσσεται στα έργα της σχολής της ΒΔ Ελλάδας και τοιχογραφήθηκε σύμφωνα με την επιγραφή στα 1543.

Λίβα-Ξανθάκη, 1980, σποράδην. Garidis, 1989, 173 κ.ε.

12. Ναός Αγίας Παρασκευής, Βαλς (Valsh). Τοιχογραφήθηκε το 1554 από το ζωγράφο Ονούφριο.

D. Dhamo, *La peinture murale du Moyen-Age en Albanie*, Tiranë 1974 (στο εξής, Dhamo, 1974), 7. Garidis, 1989, 200 κ.ε. Popa, 1998, 56 αρ. 15.

13. Μονή Παρηγορήτισσας, Άρτα. Οι τοιχογραφίες της κόγχης του Ιερού έγιναν το 1558 από το μοναχό Ανανία. Στα κατώτερα τμήματα του κυρίως ναού εντοπίζονται δυο τουλάχιστον στρώματα, το πρώτο πιθανώς της ίδιας εποχής με το Ιερό.

A. Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήνα 1963, 131 κ.ε. Garidis, 1989, 236. Καμαρούλιας, 1996 Β', 162-175.

14. Ναός Αγίου Νικολάου, Κράψη Ιωαννίνων. Σύμφωνα με δύο επιγραφές, στον κυρίως ναό (που δεν διακρίνεται σήμερα) και στο νάρθηκα, ο διάκοσμος έγινε το 1563 από τους αδερφούς Γεώργιο και Φράγγο Κονταρή. Στον κυρίως ναό αναπτύσσεται το Δωδεκάορτο, ενώ στο νάρθηκα βλέπουμε Μαρτύρια αγίων, τη Δευτέρα Παρουσία και σκηνές από το βίο του αγίου Νικολάου. Η ζώνη με τους ολόσωμους αγίους στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού έχει επιζωγραφισθεί κατά το 19ο αιώνα.

Ευαγγελίδης, 1959, 40-54. Stavropoulou-Makri, 2001, 137-153. Garidis, 1989, 182-184.

15. Μονή Αγίου Νικολάου, Καρίτσα Ιωαννίνων. Το καθολικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του 1565. Αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα της ντόπιας Ηπειρωτικής παράδοσης του 16ου αιώνα, παράδοση η οποία συνυπάρχει με αυτή της σχολής της ΒΔ Ελλάδας αλλά διαμορφώνεται σε πιο λαϊκό ύφος και παράλληλες επιρροές από την Κρητική σχολή και τη δυτική τέχνη (εικ. 10).

Αδημοσίευτο. Φ. Κεφαλλονίτου-Κωνσταντίου, *ΑΔ 42* (1987), Β1 Χρονικά, 333. Καμαρούλιας, 1996 Α', 533-535.

16. Μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Κληματιά (Βελτσίστα) Ιωαννίνων. Διακοσμήθηκε το 1568 από τον Φράγγο Κονταρή και αποτελεί μνημείο σταθμό στη διαμόρφωση των προτύπων του 17ου αιώνα, όχι μόνο στην Ήπειρο, αλλά και σε όλη την ηπειρωτική τουλάχιστον Ελλάδα.

Ευαγγελίδης, 1959, 40 κ.ε. Stavropoulou-Makri, 2001, σποράδην.

17. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Δρυάνου Δρόπολης. Σε επίκρανο του κυρίως ναού αναγράφεται: «έτους ΖΟΖ εστήθη και ανοικοδομήθη δια χειρός Καλλίστου μοναχού». Η χρονολογία αντιστοιχεί στα έτη 1568/69 και τότε έγινε και η διακόσμηση του κυρίως ναού (εικ. 11). Οι τοιχογραφίες (εικ. 12) σχεδιάζονται με ιδιαίτερο ύφος που ξεφεύγει από τα πρότυπα της σχολής της ΒΔ Ελλάδας και περιλαμβάνει σπάνιες σκηνές όπως το Όραμα του αγίου Γρηγορίου Αρμενίας (εικ. 11), την παραβολή των Δέκα Παρθένων, τη Σύναξη των Ασωμάτων και ορισμένες παραστάσεις από το βίο του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Στο νάρθηκα εντοπίζουμε φάση του α΄ μισού του 17ου αιώνα.

Αδημοσίευτο. Γιακουμής, 1994, 28-33. Γ. Γιακουμής – Κ. Γιακουμής, *Ορθόδοξα μνημεία στη Βόρειο Ήπειρο. Πρώτη προσέγγιση-καταγραφή*. Ιωάννινα 1994 (στο εξής, Γιακουμής – Γιακουμής, 1994), 74-81. Ροπα, 1998, 222 αρ. 526 (ο Ροπα μεταγράφει λανθασμένα: εκτίσθη ο παρών στύλος). Καμαρούλιας, 1996 Β΄, 450-457. Δρόμοι του Ορθόδοξου Μοναχισμού, *Μοναστήρια της Εγνατίας Οδού*, Πολιτιστικός-Τουριστικός οδηγός, 1. Ήπειρος-Δυτική Μακεδονία-Νότια Αλβανία, ΥΠΠΟ (έκδ.), 1999 (στο εξής, Μοναστήρια Εγνατίας, 1999), 141.

18. Μονή Ευαγγελίστριας, Άγιος Μηνάς Ζαγορίου. Η αγιογράφηση του καθολικού πραγματοποιήθηκε το 1576. Η ιδιαιτερότητα της τέχνης του ζωγράφου εντοπίζεται στην εκλεκτικότητά του και στην επιτυχή σύζευξη προτύπων της τοπικής σχολής με την παράδοση της Μακεδονίας του 15ου και 16ου αιώνα, όπως διαμορφώνεται από τα εργαστήρια της Αχρίδας και της Καστοριάς.

Ι. Π. Χουλιαράς, *Η εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 16ου και 17ου αιώνα στο Δυτικό Ζαγόρι*, Ιωάννινα 2006 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) (στο εξής, Χουλιαράς, 2006), 39 κ.ε.

19. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, Δρυμάδες Χειμάρας. Στο σημερινό Ιερό – το οποίο πρέπει να αποτελούσε τον αρχικό ναό – σώζεται κάτω δεξιά της Δέησης του βόρειου τοίχου αφιερωματική επιγραφή με τη χρονολογία 1576, καθώς και γονατιστός ο αφιερωτής (εικ. 13). Τα υπόλοιπα τμήματα του Ιερού έχουν υποστεί εκτεταμένες επιζωγραφήσεις από το 17ο μέχρι και το 19ο αιώνα.

Αδημοσίευτο.

20. Ναός Παναγίας Βλαχέρνας, Βεράτι. Ο διάκοσμος του ναού είναι έργο του γιου του Ονουφρίου, Νικολάου στα 1578.

D. Dhamo. «A propos des certaines oeuvres jusqu'ici inconnues de Nicolas, peintre Albanais du XVIIe siècle», *Monumentet 2* (1971) (στο εξής, Dhamo, 1971), 63-71 (στα αλβανικά με γαλλική περίληψη). Garidis, 1989, 200 κ.ε. Ροπα, 1998, 86-87 αρ. 92.

21. Ναός Αγίου Αθανασίου, Κάτω Μερόπη (Παλαιοφραστεανά) Πωγωνίου. Στον κυρίως ναό και στο νάρθηκα σώζονται σε άσχημη κατάσταση τοιχογραφίες του 1584, αξιόλογο δείγμα λαϊκών τάσεων και επιρροών από τα κεντρικά και βόρεια Βαλκάνια.

Χ. Μεράντζας – Ι. Κωστή, «Η ζωγραφική του Αγίου Αθανασίου (1584) στην Κάτω Μερόπη Πωγωνίου», *Δαδώνη ΛΓ΄* (2004), 77-170.

22. Μονή Προφήτη Ηλία, Γεωργουτσάτες Δρόπολης. Ο διάκοσμος στον κυρίως ναό χρονολογείται στα 1585/6 και είναι έργο του ζωγράφου Νικηφόρου. Υπάρχει πρόβλημα στη μεταγραφή της χρονολογίας αγιογράφησης του κυρίως ναού, καθώς ο Th. Popa δημοσιεύει σχέδιο με το έτος ζ>λβ, αλλά στο κείμενο κάνει λανθασμένη αφαίρεση και αναφέρει το έτος 7092 ως 1588. Ωστόσο από την παλαιότερη βιβλιογραφία και από επιτόπια έρευνα προκύπτει η χρονολογία ζ>λδ (=1585/86). Οι τοιχογραφίες διαμορφώνονται σε πρότυπα ανάλογα με τη μονή Δρυάνου, καθώς διαπιστώνουμε ανάλογη διαπραγματέυση των συνθέσεων και των μορφών (Εικ. 14, 15).

A. Meksi – P. Thomo, «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri», *Monumentet 11* (1976), 128, 143. Οι ίδιοι, «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri, Kishat një nefshe», *Monumentet 19* (1980), 95, 115. σχ. σελ. 110. Γιακουμής, 1994, 34-35. Popa, 1998, 223 αρ. 530. Καμαρούλιας, 1996 Β΄, 458-461. Giakoumis, 2002, 208.

23. Ναός Αγίου Νικολάου, Βεράτι. Ιστορήθηκε το έτος 1591 πιθανώς από τον Νικόλαο, γιο του Ονουφρίου.

Π. Βοκοτόπουλος, «Επιγραφικά Σύμμεικτα από την Αλβανία», *Φηγός, Τμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994 (στο εξής Βοκοτόπουλος, 1994), 391-392. Popa, 1998, 88-89 αρ. 95. Α. Τούρτα – Π. Α. Βοκοτόπουλος – Ε. Δρακοπούλου, *Εικόνες από τις ορθόδοξες κοινότητες της Αλβανίας*, Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς, Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 14 Μαρτίου-12 Ιουνίου 2006, 80 αρ. 18 (λήμμα: Ε. Δρακοπούλου).

24. Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου ή Αγίας Ιουλίττας, Δούβιανη Δρόπολης. Ο ναός ιστορήθηκε, σύμφωνα με επιγραφή, στα 1594/95. Στην αψίδα και στις κατώτερες ζώνες του Ιερού υπάρχει επιζωγράφηση του 1873, το ίδιο έτος έγινε και η επιζωγράφηση του τρούλου και των περισσότερων ολόσωμων αγίων του κυρίως ναού. Στη διάταξη του προγράμματος και στην επιλογή των θεμάτων ακολουθούνται σε γενικές γραμμές τα πρότυπα των μονών Δρυάνου Δρόπολης και Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες, με σκηνές από το βίο του Προδρόμου, τη Σύναξη των Ασωμάτων, θαύματα και παραβολές. Στο νάρθηκα ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πλήρης κύκλος των Οικουμενικών Συνόδων και του Ακαθίστου (εικ. 16, 17).

Αδημοσίευτο. Γιακουμής – Γιακουμής, 1994, 74-81. Ροπα, 1998, 223-224 αρ. 532. Καμαρούλιας, 1996 Β', 462-465. Μοναστήρια Εγνατίας, 1999, 155. Giakoumis, 2002, 206.

25. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου, Κόντρα (Kodra ή Kodër) Τεπελενίου. Έφερε τοιχογραφίες, σύμφωνα με επιγραφή, του 1597 αλλά σήμερα το καθολικό έχει σχεδόν καταστραφεί.

Garidis, 1989, 238. Ροπα, 1998, 155 αρ. 298. Καμαρούλιας, 1996 Β', 493-494.

26. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Μακρουαλέξη, Λάβδανη Ιωαννίνων. Το πρώτο στο χώρο της Ηπείρου έργο του συνεργείου των ζωγράφων από το χωριό Λινοτόπι της Καστοριάς. Ιστορήθηκε από τον Νικόλαο και τον Μιχαήλ στα 1599, αλλά στις κατώτερες ζώνες του Ιερού υπάρχει επιζωγράφηση. Χαρακτηριστικά είναι τα δυσανάλογα μεγάλα κεφάλια και άκρα ορισμένων μορφών σε σχέση με τον κορμό (εικ. 18).

Αδημοσίευτο. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, 27-28, 193-195. Καμαρούλιας, 1996 Α', 241-247.

Γ. Μη ακριβώς χρονολογημένα μνημεία του 16ου αιώνα

27. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Πετροβίτσα Θεσπρωτίας. Ο ναός σώζει τουλάχιστον τρία στρώματα τοιχογραφιών, το παλαιότερο πιθανόν λίγο μετά το έτος ανακαίνισής του το 1542. Ίχνη του στρώματος αυτού διακρίνονται στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού και ιδιαίτερα στην παράσταση της Υπαπαντής.

Αδημοσίευτο. Για το ναό· βλ. Σ. Δάκαρης, *ΑΔ 20* (1965), Β2 Χρονικά, 355.

28. Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, Βεράτι. Οι αποτοιχισμένες σήμερα τοιχογραφίες του ναού, πιθανώς των μέσων του 16ου αιώνα, είναι έργο του Ονουφρίου και του γιου του Νικολάου.

Η. Nalbani, «Données nouvelles sur l'activité du peintre Onufri recueillies pendant les travaux de restauration», *Monumentet 13* (1977), 85-93 (στα αλβανικά με γαλλική περίληψη).

29. Ναός Αγίου Νικολάου, Σέλτσιανη (Shelcan). Η πρώτη φάση διακόσμησης ανάγεται στα μέσα του 16ου αιώνα (πριν από το 1554) και πραγματοποιήθηκε από τον Ονούφριο.

Dhamo, 1974, 34-39. Garidis, 1989, 199 κ.ε. Βοκοτόπουλος, 1994, 394-395. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, 1997, 256-258.

30. Ναός Αγίου Νικολάου, Δούβιανη Δρόπολης. Είχε προταθεί η χρονολόγηση των τοιχογραφιών στα μέσα του 17ου αιώνα, αλλά πρόσφατα

τοποθετήθηκαν στο τρίτο τέταρτο του 16ου. Υπάρχουν ίχνη επιζωγράφησης σε αρκετά σημεία του ναού, αλλά οι περισσότερες μορφές διατηρούν το αρχικό πλάσιμο στα πρόσωπά τους (εικ. 19).

Αδημοσίευτο. Giakoumis, 2002, 205-206. Βλ. επίσης Γιακουμής – Γιακουμής, 1994, 300-313. I. Vitaliotis, *Le vieux catholicon du monastère Saint-Etienne aux Météores. La première phase des peintures murales*. Septentrion Presses Universitaires, Paris 2001, 472, για τη χρονολόγηση στον 17ο αιώνα.

31. Ναός Αγίου Δημητρίου, Κληματιά (Βελτσιστα) Ιωαννίνων. Ο διάκοσμος παρουσιάζει ταυτότητα εικονογραφίας και ύφους με το ναό της Μεταμόρφωσης στο ίδιο χωριό. Τοποθετείται μεταξύ του 1558, έτους ανέγερσής του, και του 1568 και αποδίδεται στο συνεργείο των αδερφών Κονταρή.

Σταυροπούλου-Μακρή, 1982, 176-182. Η ίδια, 2001, 157-167.

32. Ναός Αγίων Θεοδώρων, Βεράτι. Οι τοιχογραφίες ανάγονται στο α΄ μισό του 16ου αιώνα (προ του 1547) και αποδίδονται στον Ονούφριο. Dhamo, 1974, 35. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, 1997, 256-258.

33. Ναός Αγίας Τριάδας, Βεράτι. Σπαράγματα των τοιχογραφιών αποδίδονται στον Ονούφριο.

Garidis, 1989, 199 κ.ε. Γιακουμής, 1994, 136-138. Dhamo, 1974, 7.

34. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Γηρομερίου, Γηρομέρι Θεσπρωτίας. Ο αρχικός διάκοσμος της μονής τοποθετείται πιθανώς μεταξύ 1568-1590 και βρίσκεται στα ανώτερα μέρη του ναού. Στη θεματολογία του διακόσμου εντοπίζουμε σκηνές που ανταποκρίνονται στην παράδοση της τοπικής σχολής, αλλά με έντονες δυτικές επιδράσεις (εικ. 20).

Αδημοσίευτο. Καμαρούλιας, 1996 Β΄, 9-18. I. Τσιουρής, *Η ζωγραφική του καθολικού της Ιεράς Μονής Γηρομερίου. Η πρώτη φάση (τέλη 16ου αιώνα)*, (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), Ιωάννινα 1998.

35. Ναός Αγίου Νικολάου, Κούργιανη (Kurjan). Ο γιος του Ονούφριου, Νικόλαος εργάστηκε μαζί με το ζωγράφο Ιωάννη, γύρω στα 1570 για την ιστόρηση του ναού. Ο διάκοσμος σε πολλά σημεία έχει υποστεί επιζωγράφηση.

Th. Popa, «Peintures inédites de Nicolas, fils d'Onufre de Neokastro, découvertes à Kurjan de Fier», *Bulletin Shkencat Shoqerore 4 (1960)*, 223-229 (στα αλβανικά με γαλλική περίληψη). Ο ίδιος, 1998, 88 αρ. 94. Dhamo, 1971, 63 κ.ε. Garidis, 1989, 211-213.

36. Ναός Αγίου Στεφάνου, Δρυμάδες Χειμάρρας. Ο διάκοσμος του ναού σώζεται σε λίγα τμήματα και από τη φάση του β΄ μισού του 16ου αιώ-

να – η οποία αποδίδεται στο γιο του Ονουφρίου Νικόλαο – διακρίνεται κεφαλή αγίου στο Ιερό (εικ. 21).

Dhamo, 1971, 63 κ.ε. Garidis, 1989, 212.

37. Μονή Υπαπαντής, Δρυμάδες Χειμάρας. Τμήμα του διακόσμου στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού με ολόσωμους και έφιππους αγίους αποδίδεται επίσης στον Νικόλαο (εικ. 22).

Dhamo, 1971, 63 κ.ε. Garidis, 1989, 212. Μοναστήρια Εγνατίας, 1999, 140-141.

38. Ναός Ταξιαρχών, Κωστανιανη Ιωαννίνων. Στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου σώζονται σπαράγματα της Δευτέρας Παρουσίας, καθώς και οι μορφές της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας και του Παντοκράτορα. Σύμφωνα με τον Μ. Γαρίδη θα πρέπει να εντάξουμε αυτό το τμήμα του διακόσμου στην τέχνη του 16ου αιώνα.

Αδημοσίευτο. Garidis, 1989, 236-237.

39. Μονή Ελεούσας, Νησί Ιωαννίνων. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού τοποθετούνται με μεγάλη πιθανότητα γύρω στο 1584. Αποτελούν ένα από τα τελευταία έργα της σχολής της ΒΔ Ελλάδας του εργαστηρίου των Κονταρήδων.

Παπαδοπούλου, 1999, 211-226. Σταυροπούλου, 1999, 315-322.

40. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου, Γρανίτσα Ιωαννίνων. Η μαυρισμένη καμάρα του μικρού καθολικού παρουσιάζει εικονογραφικές ομοιότητες με τη μονή Αγίου Νικολάου Καρίτσας. Στις κατώτερες ζώνες υπάρχει άσχημη επιζωγράφηση του 19ου ή του 20ου αιώνα, αλλά πιο πάνω διακρίνεται η αρχική φάση με σειρά προφητών σε μετάλλια, λίγες σκηνές του Δωδεκαόρτου και τμήματα του Θεομητορικού κύκλου και του Ακαθίστου. Στο κέντρο της καμάρας ιστορούνται οι ευαγγελιστές (εικ. 23) και ο Παντοκράτορας. Θα μπορούσαμε με κάθε επιφύλαξη να εντάξουμε το τμήμα αυτό στο β' μισό του 16ου αιώνα.

Αδημοσίευτο. Α. Καραμπερίδη, *Η μονή Πατέρων και η ζωγραφική του 17ου αιώνα στην περιοχή της Ζίτσας Ιωαννίνων*. Ιωάννινα 2006 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) (στο εξής, Καραμπερίδη, 2006), 325.

41. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Καλογραιών, Ζίτσα. Οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν ομοιότητες με τον Άγιο Νικόλαο Καρίτσας και τοποθετούνται ανάμεσα στα 1564-1570, διάστημα κατά το οποίο επίσκοπος Βελγίας ήταν ο Αντώνιος, ο οποίος αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή (από το όνομά του διακρίνονται τα γράμματα .ΝΤΩΝ...).

Καραμπερίδη, 2006, 323-329.

42. Ναός Αγίου Νικολάου, Καλύβια Ελαφοτόπου. Διακοσμήθηκε από το ζωγράφο Ιωάννη και ανήκει στα ύστερα έργα της σχολής της ΒΔ Ελλάδας. Χρονολογείται δε στα τέλη του 16ου αιώνα.

Χουλιαράς, 2006, 96 κ.ε.

43. Μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Κλειδωνιά Κόνιτσας. Στο β' μισό του 16ου αιώνα ανήκουν πιθανόν οι άσχημα διατηρημένες παραστάσεις της Πλατυτέρας και της Κοινωνίας των αποστόλων στην αψίδα.

Χουλιαράς, 2006, 108-110.

44. Ναός Αγίου Βασιλείου της Γέφυρας, Άρτα. Η παράσταση του αγίου Βασιλείου στη δεξιά πλευρά της νότιας κεραίας του σταυρού ανήκει σε στρώμα του 16ου αιώνα.

Π. Α. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ 27* (1972), Β2 Χρονικά, 462. Garidis, 1989, 236. Δ. Κωνσταντίος, «*Ηπειρος. Η αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο (προβλήματα-συγκομιδή-αιτήματα-προοπτικές)*», *ΗΧ 30* (1992), (στο εξής, Κωνσταντίος, 1992), 80 σημ. 111.

45. Μονή Αγίου Παντελεήμονος, Νησί Ιωαννίνων. Στα σπαράγματα των τοιχογραφιών στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου διακρίνονται επιζωγραφήσεις του 16ου αιώνα.

Γαρίδης – Παλιούρας, 1993, 313, εικ. 517-519. Παπαδοπούλου, 2004, 107-114.

46. Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Ζωοδόχος Ιωαννίνων. Η πρώτη φάση διακόσμησης του μνημείου, από την οποία διακρίνεται η μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο βόρειο τοίχο δίπλα στο τέμπλο (Εικ. 24), ανάγεται πιθανώς στο 16ο αιώνα. Ο υπόλοιπος ναός διακοσμείται με τοιχογραφίες του 18ου αιώνα.

Αδημοσίευτο. Ε. Χαλκιά – Δ. Κωνσταντίος, *ΑΔ 34* (1979), Β1 Χρονικά, 258. Κωνσταντίος, 1992, 79-80 σημ. 111.

47. Ναός Αγίου Νικολάου, Πρέβεζα. Η αψίδα του ναού έφερε τοιχογραφίες που θα μπορούσαν να ενταχθούν στο 16ο αιώνα, σήμερα ωστόσο δεν σώζεται κανένα ίχνος τους.

Α. Φιλαδελφεύς, «*Ανασκαφαί Νικοπόλεως. Χριστιανικά μνημεία Πρεβέζης*», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1913*, Αθήνα 1914, 221-225. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ 32* (1977), Β1 Χρονικά, 175. Garidis, 1989, 237.

48. Ναός Αγίου Νικολάου, Κληματιά (Βελτσίστα) Ιωαννίνων. Τα ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών στην αψίδα ανάγονται πιθανώς στο 16ο αιώνα.

Αδημοσίευτο. Δ. Κωνσταντίος, *ΑΔ 35* (1980), Β1 Χρονικά, 330-331.

49. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Δρυμάδες Χειμάρας. Έφερε διακόσμηση πιθανώς του 16ου αιώνα, αλλά η μόνη παράσταση που σώζεται σήμερα είναι αυτή ενός έφιππου αγίου στον νότιο τοίχο δίπλα στο τέμπλο με αρκετά ίχνη επιζωγράφησης.

Garidis, 1989, 238.

Δ. Επώνυμοι ζωγράφοι με έργα στην Ήπειρο και τη Νότια Αλβανία

15ος αιώνας

1. Ξένος Διγενής από το Μουχλί Αρκαδίας:

- α) Κοίμηση Θεοτόκου, Κάτω Μερόπη Πωγωνίου (αποδίδεται).

16ος αιώνας

2. Ηλίας Λογγοβίτης:

- α) Άγιος Αθανάσιος, Πετσά Δέλβινου,
- β) Άγιος Γεώργιος, Άνω Λεσνίτσα Δέλβινου (αποδίδεται).

3. Φράγγος Κατελάνος από Θήβα:

- α) β' φάση μονής Φιλανθρωπινών (1542, αποδίδεται).

4. Ευστάθιος Ιακώβου, Πρωτονοτάριος Άρτας:

- α) γ' φάση μονής Μολυβδοσκεπάστης (1536/37).

5. Ονούφριος:

- α) Αγία Παρασκευή, Βαλς,
- β) Ευαγγελισμός Θεοτόκου, Βεράτι (αποδίδεται),
- γ) Άγιος Νικόλαος, Σέλτσιανη (αποδίδεται),
- δ) Άγιοι Θεόδωροι, Βεράτι (αποδίδεται),
- ε) Αγία Τριάδα, Βεράτι (αποδίδεται).

6. Ανανίας μοναχός:

- α) Ιερό μονής Παρηγορήτισσας, Άρτα (:).

7. Γεώργιος Κονταρής από Θήβα:

- α) γ' φάση μονής Φιλανθρωπινών (1560, αποδίδεται),
- β) Άγιος Νικόλαος, Κράψη,
- γ) Άγιος Δημήτριος, Βελτσίστα (αποδίδεται),
- δ) μονή Ελεούσας, Νήσος Ιωαννίνων (αποδίδεται).

8. Φράγγος Κονταρής (αδερφός του Γεώργιου):

- α) γ' φάση μονής Φιλανθρωπινών (1560, αποδίδεται),
- β) Άγιος Νικόλαος, Κράψη,
- γ) Μεταμόρφωση, Βελτσίστα,
- δ) Άγιος Δημήτριος, Βελτσίστα (αποδίδεται),

ε) μονή Ελεούσας, Νήσος Ιωαννίνων (αποδίδεται).

9. Νικόλαος 1 (γιος του Ονούφριου):

- α) Παναγία Βλαχέρνα, Βεράτι,
- β) Ευαγγελισμός Θεοτόκου, Βεράτι (αποδίδεται),
- γ) Άγιος Νικόλαος, Κούργιανη (συνεργάτης: Ιωάννης),
- δ) Άγιος Στέφανος, Δρυμάδες (αποδίδεται),
- ε) μονή Υπαπαντής, Δρυμάδες (αποδίδεται),
- στ) Άγιος Νικόλαος, Βεράτι (αποδίδεται).

10. Νικηφόρος:

- α) κυρίως ναός μονής Δρυάνου Δρόπολης (αποδίδεται),
- β) κυρίως ναός μονής Προφήτη Ηλία, Γεωργουτσάτες,
- γ) μονή Γενεσίου Θεοτόκου ή Αγίας Ιουλίττας, Δούβιανη Δρόπολης (αποδίδεται).

11. Ιωάννης 1:

- α) Άγιος Νικόλαος, Κούργιανη (συνεργάτης: Νικόλαος 1).

12. Ιωάννης 2:

- α) Άγιος Νικόλαος, Καλύβια Ελαφοτόπου.

13. Νικόλαος 2 από Λινοτόπι:

- α) Μονή Μακρυαλέξη, Λάβδανη Ιωαννίνων (συνεργάτης: Μιχαήλ).

14. Μιχαήλ από Λινοτόπι:

- α) Μονή Μακρυαλέξη, Λάβδανη Ιωαννίνων (συνεργάτης: Νικόλαος 2).

SUMMARY

MONUMENTS WITH WALL PAINTINGS AND PAINTERS OF THE 15th AND 16th CENTURY IN EPIRUS AND SOUTHERN ALBANIA

by
Ioannis P. Houliaras

There are six (6) monuments of the 15th century and forty-nine (49) of the 16th century decorated with wall paintings in Epirus and Southern Albania.

We can note that during the 15th century the production was poor and that from the six churches of this period, where wall painting layers are located, half are dated in the Byzantine period, probably before 1430 and the other half in the second half of the 15th century. The first conclusion of this brief documentation is the lack of monuments with wall paintings in Epirus, immediately after the region's conquest by the Turks in 1430. This period, probably, extends until the last decades of the 15th century and lasts for 40 or more years. No name of any painter survives, but the wall paintings of the church of the Dormition of the Virgin (Koimisi tis Theotokou) at Kato Meropi of Pogoni are attributed to Xenos Digenis from Mouchli of Arcadia.

A different picture emerges for the painting at Epirus and Southern Albania in the 16th century. The decorated monuments, however, which can be safely dated in the first half of the century, are no more than fifteen, indicating a gradual, but hesitant improvement of the condition of the Christians.

In the second half of the century, the number of the decorated monuments is doubled compared to the first half. This increase is probably related to the final regulation of the relations between the conquerors and the conquered, the development of trade, the ceding of privileges by the sultan to the spahi of Epirus, the final settlement of the dwelling complexes at Epirus and the relative calmness this region enjoyed from the middle of the century onwards, after the end of the Turkish-Venetian War (1537-40). Some of the most productive decades of the 16th century are the seventh and the tenth ones. This development is not accidental, since from the middle of the century the activity of the painters of the school of NW Greece spreads and finds a convenient ground in the social environment of Epirus.

The presence of the painter Onoufrios and of his son Nikolaos is of great importance; during the 16th century they decorate or are supposed to have decorated at least ten churches.

It is worth highlighting that there exist two tensions in painting, which probably correspond to equal groups of painters, which appear in the second half of the century and present special characteristics, creating iconographic totals different than the tradition of the school of NW Greece. In the first group belong the monasteries of Saint (Ayios) Nikolaos of Karitsa, of Kalograies of Zitsa and of the Dormition of the Virgin (Koimistis Theotokou) at Granitsa. In the second group, belong the art of three monasteries of Southern Albania, the monasteries of Dryanos of Dropolis, of Prophet Elias at Georgoutsates and of the Nativity of the Virgin (Genesiotis Theotokou) at Doubiani of Dropolis. Between these two tensions there is a communication, concerning the research of different models from the ones of the school of NW Greece, as well as the adoption of elements of the Cretan and the western art in their themes, parallel to the ones assimilated by the representatives of the local school. From the names of the painters of these workshops it is only one known, that of the painter of the main church of the monastery of Prophet Elias at Georgoutsates, Nikiphoros. At him are also attributed the decoration of the main church of Dryanos monastery and of the monastery of Douviani.

The special relation connecting some monuments of the first half of the 16th century with the art of the so-called "workshop of Kastoria" should be noted. Until now no paintings of this workshop have been located in Epirus, the echo, however, of its art is visible in the wall paintings of 1521 at the monastery of Molyvdoskepastos.

In the first half of the 16th century at least two churches are decorated by the painter Ilia Llongoviti; the former expresses the popular conception of the art in Southern Albania. Isolated painters appear during the same period in Epirus with Eustathios Iakovou being the most known, a protonotarios of Arta, signing the wall paintings of 1536/37 in the monastery of Molyvdoskepastos. The name of one more painter, monk Ananias, is known at Parigoritissa of Arta (1558). Towards the end of the century the first work of the painters Nikolaos and Michael from Linotopi is located at the monastery of Makrialexis, whereas in Southern Albania another painter with the name Ioannis appears and cooperates with Onoufrios' son, Nikolaos, at the church of Saint (Ayios) Nikolaos at Kurjan.

*Εικ. 1. Μονοδένδρι. Μονή αγίας Παρασκευής. Ευαγγελισμός
(αρχάγγελος Γαβριήλ)*

Εικ. 2. Μαλούνη Θεσπρωτίας. Άγιος Νικόλαος. Άγιος Γεώργιος (λεπτομέρεια)

Εικ. 3. Κάτω Μερόπη Πωγωνίου. Κοίμηση Θεοτόκου.
Άγιος Αθανάσιος Αλεξανδρείας

Εικ. 4. Κάτω Λαφίστα Ιωαννίνων. Άγιος Γεώργιος. Άγιος Γεώργιος, κτίτορας

Εικ. 5. Πολίτσειανη. Άγιος Αθανάσιος Μάτζαρη. Άποψη δυτικού τοίχου

Εικ. 6. Μονή Μολυβδοσκεπάστης. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, άγιος Γεώργιος

Εικ. 7. Γοραντζή Δρόπολης. Άγιος Αθανάσιος. Επιγραφή, Προδοσία

Εικ. 8. Πετσά Δέλβινου. Άγιος Αθανάσιος. Άγιος Μηνάς (λεπτομέρεια)

Εικ. 9. Πολίτσιανη. Άγιος Δημήτριος Σάββου. Εις Άδου Κάθοδος

Εικ. 10. Καρίτσα Ιωαννίνων. Μονή Αγίου Νικολάου. Βαΐοφόρος

Εικ. 11. Μονή Δρούανου Δρόπολης. Επιγραφή,
Όραμα αγίου Γρηγορίου Αρμενίας

Εικ. 12. Μονή Δρυάνου Δρόπολης. Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος

Εικ. 13. Δρυμάδες Χειμάρας. Γενέσιο Θεοτόκου. Δέηση, αφιερωτής και επιγραφή

Εικ. 14. Γεωργουτσάτες Δρόπολης. Μονή Προφήτη Ηλία.
Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος

Εικ. 15. Γεωργουτσάτες Δρόπολης. Μονή Προφήτη Ηλία. Γέννηση, Υπαπαντή, Βάπτισμα, Λειτουργία Αγγέλων

Εικ. 16. Δούβριανη Δρόπολης. Μονή Γενεσίου Θεοτόκου. Άγιοι Θεοφάνης ο του Μεγάλου Αγρού και Ιωαννίκιος ο μέγας

*Εικ. 17. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Γενεσίου Θεοτόκου.
Δυτικός τοίχος νάρθηκα*

Εικ. 18. Κάτω Λάβδανη Ιωαννίνων. Μονή Μακρυαλέξη. Άγιος Προκόπιος

*Εικ. 19. Δούβριανη Δρόπολης. Άγιος Νικόλαος.
Ευαγγελισμός (αρχάγγελος Γαβριήλ)*

Εικ. 20. Μονή Γηρομερίου. Σταύρωση (λεπτομέρεια)

Εικ. 21. Δορυμάδες Χειμάρας. Άγιος Στέφανος. Άγιος

*Εικ. 22. Δρυμάδες Χειμάρας. Μονή Υπαπαντής.
Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη*

Εικ. 23. Γραφίσσα Ιωαννίνων. Μονή Παναγίας. Ευαγγελιστής Λουκάς

Εικ. 24. Ζωοδόχος Ιωαννίνων. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Αρχάγγελος Μιχαήλ